

HEINRICH BÖLL

MÁIG HATÓ ÉLETMŰVE

Szembenézés a náci korszakkal és a Német Szövetségi
Köztársaságban fellelhető nyomaival

Németország ipari országgént való újjáépítésének kritikája

Sokakkal ellentétben Heinrich Böll írt és beszélt háborús tapasztalatairól. Keményen bírálta a fiatal Szövetségi Köztársaság önképét, miszerint 1945 egy új időszámítás kezdete, az úgynevezett „nulladik óra” lett volna, újrakezdés a béke és a szabadság jegyében. Böll szerint nem volt ez egyéb, mint kísérlet annak elhallgatására, hogy hiányzott az akarat a nemzetiszocializmus létrejöttével és uralmával való szembenézésre. „Mindig dátumokban gondolkozunk, azt gondoljuk: 1945. május 8. – vége a háborúnak, eltűntek a nácik, ez a nulladik óra – mindez önbecsapás. Önbecsapás, amiben én nem vettem részt. Mindig azt kérdeztem magamtól: voltak itt valaha is nácik? Ne áltassuk magunkat, hiszen 90 százalék az volt – most meg ne lenne egy sem?”¹

Heinrich Böll feladatának érezte, hogy kimondja mindazt, amit a németek önmaguk és mások előtt is el akartak titkolni. Így lett Böll a 60-as évekbeli konzervatív gazdasági csoda országa elleni ifjúsági ellenállás egyik irodalmi és politikai előkészítője, amelyet figyelemmel kísért, és amelytől – a „68-as generációtól” – mégis jelentősen elkülönült.

A 68-asokkal együtt támadta a szükségállapot-törvényekkel újjáéledni látszó tekintélyelvű államot, s lé-

nyegét tekintve egyetértett velük abban a vitában is, amelyet a szüntelen és meggondolatlan újjáépítés ellen folytattak, az ellen az ipari társadalmon alapuló kapitalizmus ellen, amelynek működési logikájától várja a német társadalom többsége – mind a mai napig! – szinte minden társadalmi és erkölcsi probléma megoldását – kezdve a Nyugat-orientáción nyugvó demokratikus rend megteremtésén (Németország mint a gazdasági és jóléti demokraták társadalmi felemelkedésének országa), folytatva a klímaváltozással (technikai és piaci szabályozások bevezetése), s végül a menekültek befogadásáig és integrációjáig (integráció az ipari munkaerőpiacba). Böll többet akart ennél: azt remélte, hogy a vereség, a nyomor és a büntetés megvetheti a német társadalom új erkölcsi alapjait. 1968 körül a fiatal nemzedék a polgárságot is bírálta, mégpedig abban a meggyőződésében, hogy a polgári ideológia ígérete a szabadságról, egyenlőségről és testvériségről a tőke és a munka egyenlőtlenségén alapuló kapitalista társadalomban soha sem lesz beteljesíthető. Ezért ezek a fiatalok – többnyire művelt, középosztálybeli egyetemisták – jó ideig, egészen a 70-es évek végéig a polgárság *utáni* élet elméletének megalkotását tették meg új életformájuk céljává.² Böll azonban továbbra is, 68 után is, a testvériséget a polgári létforma szükséges velejárójának tekintette: a *szolidáris polgári lét* formáit kereste. És ezzel kezdődnek a különbségek: a fiatal generáció elméleti alapú eszmei politizá-

lást folytatott, Heinrich Böll gondolkodása és írói tevékenysége viszont a polgári elkötelezettség és polgári bátorság jegyében folyt.

Heinrich Böll ott kereste a polgárt, ahol lennie kellett volna: a városokban, a szülőföldön, a közösséget formáló urbánus nyelvzetben. Amit pedig talált és leírt, az nem volt egyéb, mint megannyi barátságatlan város és egy a nemzetiszocializmus által kisajátított, a bizalmatlanság okán elszegényített német nyelv. A városokat nemcsak a bombázások tették tönkre, hanem az újjáépítésük során rajtuk átvezetett autóutak, az új utcák az üveg-beton homlokzatokkal. Mindez ugyan funkcionális volt, de a városokat megfosztotta polgári szellemüktől. Böll meglátásai egybecsengenek Alexander Mitscherlich 1965-ös *Die Unwirtlichkeit unserer Städte* (Barátságatlan városaink) című könyvében kifejtett véleményével. (Mitscherlich és Böll közös rádióinterjúban beszélgettek is erről a témáról, amikor is Böll megállapította, hogy ezekben a városokban csak megszállni lehet, lakni nem, s lehetetlené vált mindenféle szomszédság, otthonosság és állandóság.³) Mindez kifejeződik a németek nyughatatlan utazgatásaiban, ami Böll szemében nem függ össze a kalandvágygal és a az ismeretlen utáni vágyakozással, hanem egyszerűen menekülés abból a kietlenségből, amely ugyanakkor ipari-társadalmi szempontból mint a társadalmi termelés növekedésének velejárója értéként jelenik meg. Böll számára ez az új utazási divat a hontalanság kifejeződése, szemében a németek hazájukból száműzött emberek – Keleten és Nyugaton egyaránt. Feladatát abban látja, hogy megtalálja azt a nyelvet, amely kifejezi ezt a hontalanságot és a polgári mivolt keresését, azt az urbánus nyelvet, amely küzd azért, hogy megtalálja a helyes szavakat az utazás és az otthon fogalmára.

Ezzel szemben a 68-as nemzedék egyaránt utazott elméletben és gyakorlatban is. Új világokat ismert meg – a veszteség témája őket nem érdekelte. Elméletileg elsajátították az angolszász országok és Franciaország világképének fejlődési szabályait, és így kapcsolatot teremtettek a nyugati szellemiséggel.⁴ A legfontosabb úti céljaik közé a forrongó Olaszország és természetesen Párizs tartozott, innen kölcsönözték saját avantgardista életük alapeszméit. Természetesen Böll is utazott, nem is keveset: mint elkötelezett író, aki nem a forradalmi, hanem a reakciós Európa gócpontjaiban – Prágában vagy Athénben – állt ki a vélemény és a művészet szabadságáért. Erről majd később szólunk. Itt annyit fontos leszögeznünk, hogy Böll belső összefüggéseket fedezett fel a német utazási divat, a német városok kietlensége és az iparosodás között. Kegyetlen humorral ábrázolja a német turistát, aki egy „nyugat-európai tengerparton” (Írország?) – nem értve meg a helybéli halász ökonomikus létezési alapelvét – meg akarja vele értetni

az ipari társadalom munkamorálját. (*Anekdote zur Senkung der Arbeitsmoral*, 1963⁵).⁶ A halász éppen kipiheni magát elvégzett munkája után, a turista pedig azt kérdezi tőle, hogyan lehetne több munkával fokozni a termelést és a fogyasztást, majd azt javasolja, hogy halassza el a munka utáni pihenést a végtelenbe. Pihenni majd csak akkor lehet, ha az utolsó halász is bekapcsolódik az ipari munkafolyamatba, azaz feladja önálló létét, és csak halászati vállalkozó és bérmunkás létezik majd. Az 1964-es „Frankfurter Vorlesungen” (Frankfurti előadások)⁷ keretében Böll felvázolja – a véges szükséglet és a végtelen ipari termelés összefüggésében – annak a fogyasztói társadalomnak a képét, amelyben a gazdaság folytonos növekedése érdekében a használati tárgyakba beépítik azok elhasználódását. Sőt, talán még az emberekbe is... Böll összefüggést talál a kapitalista ipari társadalom és a holokauszt között, s ezt kivetíti a jelenre: a fogyasztást nem a választás szabadságával, hanem a halállal asszociálja:

Az a műszaki értelmiség, mely arra adta a fejét, vagy kénytelen lesz arra adni a fejét, hogy a tartós fogyasztási javakat is fogyó anyagokká változtassa, úgy számítva ki a kopási időt, hogy a fogyasztásra épülő gazdasági rendszer meg ne inoghasson – vajon ez a műszaki értelmiség nem adta-e máris ezzel együtt arra is a fejét, hogy magát az embert is fogyó anyaggá változtassa, egy óriási méretű Auschwitz áldozatává, ahol a felirat ez lehetne: „A fogyasztás szabaddá tesz.”⁸

Böll számára világos volt, hogy az ipari elhasználódás bírálata – szerintem is szerencsétlen megfogalmazásban⁹ – ismételt dühödt tiltakozásokat fog kiváltani. A fiatal generációtól sem kapott támogatást. Böll kritikája ugyanis nem a viszonyok megváltoztatásának, a haladás bizonyosságának és a szocializmus történeti szükségességének történelemfilozófiai igénylésén alapult. Éppen ezt figurazza ki a *Gruppenbild mit Dame* (Csoportkép hölgygel) című 1971-es regényében, ahol az orosz hadifogoly Viktor Genrihovics „csak a történelem logikájában hitt, a polgári véletlenben nem”.¹⁰ Ellentétben a jövőben bízó ifúsággal Böll önmagát a „kortárs világ nyugtalan szélén”¹¹ helyezte el, nem pedig a történelmi fejlődés centrumába. Olyan szempontból beszélt és írt, „ahonnan a biztonság tűnékeny, az önbizalom lehetetlen; ahonnan nézve a kritikát bosszantásként lehet félreérteni, oly módon, mintha az ember nem kínálná fel, hogy önmagára is vonatkoztassák.”¹²

Böll az „átmenetiek” generációjába sorolta önmagát, azokéba, akik a mulandóban, az elpusztított városok romjaiban és a fogyasztói társadalom hulladékában keresik a humánium nyomait, s a testvériséget és a polgári mivoltot akarják feléleszteni. Ami az irodalmi életet illeti, Böll elkülönült az emigráns íróktól

(akik Thomas Mannt utánozták), és a Gruppe 47-en belüli és kívüli fiatalabb íróktól, akik – mint Günter Grass vagy Uwe Johnson – a világirodalom által ihletett műveikkel és (Grass esetében színlelt módon) szinte dicsekedtek a későn születettség szerencsésével, s maguk számára igényelték az avantgardizmus jelzőjét. Böll értelmetlennek tartotta a polgárpukkasztást ott, ahol nem is voltak polgárok. Egyik irodalmi példaképe Adalbert Stifter volt, aki szembe helyezkedett a forradalom utáni restauráció „modernjeivel”, akinek aprólékos „rózsaház”-leírása a *Der Nachsommer* (Nyárutó) c. 1857-es regényében azt az anyagi és nyelvi energiaráfordítást és (esztétikailag is értendő) tudatosságot mutatja, amelyek a teljes élet éléséhez szükségesek. Böll nemcsak az esztétikai avantgardizmust és a hagyománytól való eltéréssel és öncélú botránnyelvéssel elérni vélt fejlődést nézte szkeptikusan, hanem a társadalmi haladás és annak forradalmi tüskéi feletti általános örvendezést is. Az ifjú generáció túlzottan bízott a jövőben, a haladásban, és eközben megfedkezett a jelenről. Ezt a jövőt a különböző elméletek előharcosainak útmutatásai voltak hivatottak kialakítani, akiknek frakciói a 70-es években számos párttá alakultak és egymással ellenséges politikai csoportocskákká váltak. Végül e csoportok vagy feloszlottak, vagy a „Zöldek” pártjának keretében egy új, az aktuális világproblémáknak, a különböző emancipációs törekvéseknek s azok metszőhalmazainak megfelelőbb és tartósabb formát alakítottak ki. Mindaddig azonban az ifjú generáció jelszava ez volt: „igaz” élet, amely a különböző életstílusok és nézetek csatájában demokratikusan alakul ki, nos, az ilyen élet csak a jövőben lesz lehetséges, amikor az emberek már megszabadultak a rendszer kötöttségeitől, és maguk dönthetnek sorsukról. Böll – legalábbis a 70-es évektől kezdve – határozottan más véleményen volt. A 60-as években még számára is a kapitalista ipari társadalom testesítette meg azt a rendszert, amely ellen harcolni kell a teljes megváltoztatásáig, mert csak azután válnak lehetségessé a polgáriság és a testvériesség humánus viszonyai. Azonban a diáktüntetések után és azután, hogy 1969-ben Willy Brandt lett az első szociáldemokrata német kancellár, Böll másként kezdte megítélni a helyzetet. Ahogyan korábban is, fenntartotta magának a különvélemény jogát, a „szélről” való bírálat jogát; azonban most elértek vagy elérhetőnek tűnt számára egy bizonyos fokú társadalmi liberalitás, amely lehetővé tette – itt és most – az öntörvényű élet társadalmi kísérletét.

„68 ellen vagy mellette?” Ellene! Heinrich Böll a lázadás pártján

„Paradise now – kerüljön, amibe kerül” humorizált Walter von Rossum azzal az ellenjavaslattal, amelyet Böll az ifjú nemzedéknek csak forradalom által elérhető édenkertvíziójával szegezett szembe.¹³ Böll új, liberális irodalmi és társadalmi elképzelései olvashatók a *Csoportkép hölgyel* c. 1971-es regényében. Böll – itt „Szerző” néven – tényleg a történeten kívülről szól és ír: háttérben maradó szerzőként és elbeszélőként egy személyben, aki formálisan csak kutatóként lép fel. Időnként játékosan magát is belehelyezi a cselekménybe mint „B.H.T.”, azaz nevének – Böll, Heinrich Theodor – rövidítésével.¹⁴ Böll nem törekszik arra, hogy tekintélyelvű tanárként oktasson, megelégszik az egyszerű polgár szerepével. Elbeszélőként nem a jövőből visszatekintve hirdet emelkedett, magasatos igazságokat, ő beszélni akar az olvasóhoz, kifejezni szimpátiáját és antipátiáját, s megnyerni magának az olvasót. Ebben odáig megy, hogy a „Szerző” végül mellékszereplőként maga is belép a cselekménybe, beleszeret egy másik mellékszereplőbe, mivel az elbeszélés főszereplőjével – aki iránti szerelmét bevallja – mégse lenne illendő kapcsolatba kerülnie. A regény vége felé „rengeteg happy-end” következik be, akár csak a Böll által az angol társadalomban betöltött szerepéért csodált Charles Dickensnél – de szokatlan módon egy olyan történetben, amely a nemzetiszocializmus idején kezdődik, s az 50-es, 60-as évek lakhatatlan városainak uniformizált világán keresztül a 70-es évekig tart. Akárcsak egy Diderot alkotta életképben, a mellékszereplők egyfajta új proletár-nemzetközi családként veszik körül a főszereplőt: Leni Pfeiffert, annak egy orosz hadifogolytól született Lev nevű gyermekét, továbbá új élettársát, Mehmetet, a török szemetest, leendő második gyermekének apját. Mindannyian szolidárisak vele, segítik, s megtapasztalván Leni hatékonyságát, megmutatják, hogy az ipari rendszerben is lehetséges öntörvényű élet. Ez a záró csoportkép pillanatfelvétellként ábrázolja a demokráciát mint életformát.¹⁵

Ami saját korát illeti, Böll óvatosan optimista. Felvázolja egy olyan társadalom lehetőségét, amely többé nem nemzetiszocialista, hanem köztársasági szellemű, liberális, a világra nyitott, és lehetővé teszi a plurális életstílusokat, s amelyben halálfélelem, sőt aggodalom nélkül is lehetséges különbözni és öntörvényű, boldog életet élni.¹⁶ Példát szolgáltat erre az a pozitív tapasztalat, amelyet a lakóközösségek szolidáris életvitelű nyújt, vagy a házasságon kívüli kapcsolatok nem elidegenedett vagy romantizált felértékelése, a gyermeket egyedül nevelő anya teljesítményének és a nemzeti, szerelmi és szolidaritási közösségből való bátor kitöré-

sének méltánylása. De Böll optimizmusa mögött szomorúság rejlik: a liberális társadalomba való átmenetnek és a társadalmi kísérleteknek megvan az ára. A regény figurái közül az alkalmazkodni képes optimisták, akik kommunistából nácivá, majd a háború után kis-kapitalistává alakultak, talán szándékukat rejtve is, de felfelé haladnak – anyagilag és társadalmi megbecsülésben egyaránt, s nem fizetnek érte túl nagy árat. Ezzel szemben a különállók, akiket Böll szociológiai szempontból rendkívül tisztánlátóknak, teljesítmény-megttagadóknak ábrázol, igen magas árat fizetnek mindezért. Ők nem tudnak, de nem is akarnak kapcsolódni a társadalmi felemelkedésbe, csőd és kilakoltatás fenyegeti őket, s végül a társadalom legalsó szintjén, segédmunkásként vagy szemetesemberként végzik – elrettentő példajaként a hagyományos felfogásnak, az iskolai teljesítményre serkentő pedagógiának. Ezek a szereplők mindennek megfizetik az árát – méghozzá önként, s ezzel elismerik, hogy a felemelkedést támogató, teljesítményre alapozott társadalom biztosítja a belső liberalitást – ha az emberiséget kevésbé is.¹⁷ Ez a társadalom, amelyet átszö a racionalizmus, főleg a racionalistákat és alkalmazkodókat támogatja, de teret ad a kívülállók számára, előbbre jutni nem akaróknak is – mint amilyen a főszereplő Leni, a „proletár érzékiség” zsenije, vagy Leni fia, akit nem érdekel az iskola, és inkább szemetesember lesz.

Ez a belső liberalitás jellemzi Böll felfogását a humorról, amely a kívülállók sajátja, s amely megpróbálja megteremtteni az egyenlőtlen életstílusok és egyéni életstratégiák együttesét vagy legalábbis elfogadott koegzisztenciáját. Mivel Németországban nem létezett szilárd társadalmi viszonyok híján egy Charles Dickens-típusú alkotó, így Böll humora Jean Paul allegorikus humorára támaszkodik, amelyben a megálázás és kirekesztés pokoli útja vezet a mennyországba, s amelyben mindenkinek, a legfurcsább figuráknak, a megvetetteknek és kizsájtottaknak is helye van.¹⁸ Böll hangsúlyozza, hogy e humor teljes ellentéte a Wilhelm Busch-féle kirekesztő, sőt „antiszemita”, „kajánkodó, kárörvendő” humornak.

A humor feltételez egy bizonyos minimális optimizmust és ezzel egyidejűleg szomorúságot is – feltehetőleg ez teszi a humort gyanússá a humortalan emberek szemében. Nekem úgy tűnik, hogy a humornak csak egyetlen humánus fajtája van: az, amelyik a társadalom által hulladéknak tekintetteket magasztossá emeli.¹⁹

Böll 1970-ben kezdte el írni a *Csoportkép hölgyel* című regényét, amelynek – vagy legalábbis egyik részének vagy alcímének – eredetileg a *Hulladék* címet szánta. A regény végül is arról szól, hogy lehetséges a társadalom permén is sikeres életet élni, sikeresen megtagadni az előrejutásra és a teljesítményre épülő társa-

dalmat, de mégis belül maradván az előrejutást lehetővé tevő, liberális, a kísérletezést megengedő ipari társadalmon. Böll regénye az „itt és most” lázadását hirdeti. A 68-asok ifjú nemzedéke is kihasználta ezeket a lehetőségeket, és jelentősen kitágította a társadalmi kísérletezés határait. Miközben 1968-ban Kelet-Németországban, ahogy a többi, a Szovjetunió befolyási övezetében álló országban, nőtt az emberek közötti bizalmatlanság, a nyugati fiatalság egyre kozmopolitábbá vált.²⁰ Mindez annak a tézisnek a fenntartásával lett így, hogy hamis világban nem lehet igaz életet élni, igaz élet csak a nemzeteken túli, jövőbeli világban lesz csak lehetséges. Böll regényében „elbocsájtja” ezt a generációt, nem azért, mintha értékeit hamisnak tartaná, hanem mert ezeket az értékeket szerinte az itt és most határain belül bátran és lázadva kellene megélni. Amikor megkérdezzük egy egykori kommunista funkcionáriust, miért tartja önmagát 68-asnak, így válaszol: „Szóval, 68 óta nem vagyok tag. Nem én.”²¹ Valamivel később a „Szerző” arról számol be, hogy felkeresett további potenciális adatközlőket,

...ám ezek mind már házuk vagy lakásuk ajtajában az-
zal a kérdéssel fogadták, hogy „68 mellett vagy ellene?”
Szerző fejében, sajnos, már annyiféle motiváció kavargott, és annyiféle érzékenység támasztott bizonytalan ingadozást, hogy csak nehezen fogta föl, miért kellene a huszadik század egy egész esztendeje mellett vagy ellen állást foglalnia, és miután túl sokáig töprengett a szóban forgó éven, végül a szinte ösztönös-szokásos tagadás mellett döntött – őszintén bevallja ezt –, és azt felelte, hogy „ellene” – amivel saját maga csapott be saját maga orra előtt minden ajtot, de örökre.²²

Visszatekintve az „elmélet hosszú nyarára”, a kritikusok ma egyetértenek abban, hogy sem a parlamenten kívüli ellenzék (APO), sem a baloldali diákmozgalom, sem a 68-as generáció nem akart forradalmat, mert az túlságosan korlátok közé szorította volna az individualizmust és a társadalmi kísérletezést. Valójában lázadásról volt szó, az egyéniség kifejezésre juttatásáról, a „forradalom, ahogy én akarom” magvalósításáról egy olyan rendszer feltételei mellett, amely ellen harcolni kellett ugyan, de amely nem fojtotta el brutálisan a tiltakozást, s így lehetővé tette, hogy az ember megőrizhette integritását, anélkül hogy ezért magánnyal kellene fizetnie.

A 60-as évek lázadásának lényege Diedrich Diederichsen szerint Jean Genet vallomása alapján érthető meg. Genet Hubert Fichtével folytatott beszélgetésében kifejti, miért nem fűlik a foga a forradalomhoz:

Ha őszinte vagyok, ki kell mondanom: nem érdekem, hogy forradalom legyen. A jelenlegi helyzet, a jelenlegi rezsim megengedi, hogy lázadó legyek. Ezzel szemben a forradalom valószínűleg nem engedne meg egy indivi-

dualista lázadást. Lehetnek a rezsim ellen. De ha egy igazi forradalomról lenne szó, nem lehetnék ellene. Lehetnek követők, de egy olyan ember, mint én, nem valaminek a követője. Hanem lázadó.

Genet e felfogása már az 50-es években Albert Camus *A lázadó ember* c. esszéjében megfigyelhető volt, s ez közel állt Böllhöz.²³

Böll nem a forradalom elméletének írója, hanem az egyéni elkötelezettség és a civil kurázsíé, azoké, akik képesek a szolidaritásra, és a demokráciát életformaként akarják megélni.

Kiállás a másként gondolkodók és az emberi jogok mellett

Böllt mégis összekötötte valami azokkal a fiatalokkal, akik a 60-as években apáik generációja ellen lázadtak: ez pedig az a harc volt, amelyet a másként gondolkodás és lázadás jogáért folytattak, valamint az illiberális rendszerekben elnyomott másként gondolkodók jogaiért. Böll azonban sokkal pontosabb megfigyelő volt, mint a 68-asok; utóbbiak az ún. 1. sz. kommunában akkor kezdték az elnyomottakért való harcukban maoistáknak nevezni magukat, amikor Kínában a „kultúrforradalom” rémtettei százezrek életébe kerültek. Böll viszont egyes üldözött személyeknek igyekezett – nem egyszer sikerrel – segíteni.

Heinrich Böll megtapasztalta, milyen az, amikor bírálóikat a politikai hatalom birtokosai és a hozzájuk közel álló médiumok rágalmazással igyekeznek elhallgattatni. Összeütközése a „Bild-Zeitung”-gal, a konzervatív „józan ész” harcos lapjával legendássá vált. Ennek csúcspontja az volt, amikor Böll követelte, hogy a demokráciához illő tudósítás jelenjen meg a Baader-Meinhof-terroristacsoportról, és „Spiegel”-beli cikkében biztosítékot kért arra, hogy Ulrike Meinhofot szabályos bírósági eljárásban részesítsék, s nehogy „szökés közben agyonlőjék”²⁴.

„Ezt a pert le kell folytatni, az élő Ulrike Meinhof ellen, a világ nyilvánossága előtt.”²⁵ Böll szerint a „Bild-Zeitung” széles körű elterjedtsége miatt még a nemzetiszocialista „Stürmer” c. lapnál is rémesebb hatással gerjeszti a hajsza- és lincshangulat olyan légkörét, amely – Böll szerint – nemcsak Ulrike Meinhof életét, de a jogállamiság lényegét is fenyegeti. Egy jogállamban mindaddig érvényes az ártatlanság vétele, amíg a nyilvános tárgyalás és az ítélethozatal meg nem történik – Böll ezt a jogállamiságot védelmezi, miközben a „Bild-Zeitung” elárulja. „Mindez már nem kriptofasiszta vagy fasisztoid magatartás, hanem maga a tiszta fasiszmus: hergelés, hazugság, szenny.”²⁶

A Baader-Meinhof-csoportot kiáltványaik és állásfoglalásaik alapján Böll kétségbeesett „elméletalkotóknak” tartja, akik hadat üzentek a rendszernek.²⁷ Böll megérti ezt a rendszerkritikát, de dühösen bátor cikkével azt is bizonyítja, hogy számára nem az elméleten át vezet az út, hanem a civil lét és liberalitás követelésével. Böll útja a gyakorlatban tanúsított civil kurázsí.

Míg Böll maga is védekezni volt kénytelen – és ezt az egyre pluralistább Németországban meg is tehetette –, fellépett a szocialista országok írói és másként gondolkodói mellett, akiket börtönnel, publikálási tilalommal hallgattattak el, vagy meg is gyilkoltak. Nyilvánosan lépett fel érdekükben, s elérte, hogy az emberi jogok megsértését miniszteri találkozók vagy államközi látogatások napirendjére tűzzék. A kimenekült vagy kiutasított másként gondolkodók közül számosakat kezdetben saját magánál szállásolt el. A legnagyobb figyelmet az kapta, amikor 1974-ben Eifel-beli vidéki házában fogadta a Szovjetunióból kiutasított Alexander Szolzsenyicin Nobel-díjas író. Böll és Szolzsenyicin politikai nézetei között jelentős különbségek voltak. Böll azért lépett fel a másként gondolkodók mellett, mert harcolt a liberalitásért, a vélemény és a művészet szabadságáért. Böll élesen elutasította azt a konzervatív oldalon jelentkező magatartást, amely magához öleli ugyan Szolzsenyicint a szovjetunióbeli szabadsághiányt bírálva, de amelynek ahhoz már nincs bátorsága, hogy saját országuk hasonló jelenségeit kritizálják.²⁸ Böll abban találta meg az üldözött írók melletti kiállásának legitimációját, hogy „hangját hallatta saját országában a kisebbségek ügyében, a demagóg sajtó és a boszorkányüldözés ellen. A beavatkozásnak csak akkor van legitimitása, ha nemzeti és nemzetközi keretek között egyaránt megtörténik.”²⁹

Heinrich Böll mint a Német Szövetségi Köztársaság értelmiségi közszereplője

Az írók ma Németországban eléggé háttérbe szorítottaknak érzik magukat.³⁰ Távoll vannak a középponttól, a hatalomtól, s így a társadalmi változások első jeleit is közelről tudják érzékelni. 1970 körül ez rövid ideig másként nézett ki: az olyan írók, mint Günter Grass és Heinrich Böll, a középpontba kerültek; Grass SPD-tag volt, és a választási kampányban is részt vett. Böll egyetlen pártnak sem volt híve vagy tagja,³¹ az SPD-től is távol tartotta magát, de Willy Brandttal szimpatizált, és támogatta annak új keleti politikáját; az 1970-es írókongresszuson Willy Brandt szövetségi kancellár mellett ült a pódiumon. Böll egy „lakható országot” szeretett volna, amely nem felejtí mélyen

rejlő otthontalanságát. Olyan országot akart, amelyben nem bélyegzik árulónak az olyan politikusokat, mint amilyen Willy Brandt volt, aki önkéntes száműzetésével kivonta magát a nemzetiszocializmus hatalmából. Grass és Böll meghatározó figurái lettek bizonyos diskurzusoknak, ők határoztak meg bizonyos fogalmakat, s Brandt sok mindenben egyet is értett velük. Ez volt az a rövid időszak, amelyben a szellem és a hatalom, intellektus és politika békét kötni látszott. Talán ezek voltak a Szövetségi Köztársaság legboldogabb évei. Willy Brandt, az egykori önkéntes száműzött és az enyhülés látnoki politikusa 1971-ben megkapta a Béke Nobel-díjat, a rákövetkező évben pedig Böll az irodalmi Nobel-díjat – Németország így ismét felvételt nyert a tisztelt és becsült nemzetek körébe. Azonban Brandtot már 1974-ben a pragmatikus Helmut Schmidt követte a kancellári székben, aki a vízióval rendelkező embereknek azt tanácsolta, keressék fel a szemorvost. Böll elkötelezte magát a béke-

mozgalomnak és a Schmidttel való szembenállásnak, ellenezte az amerikai közép-hatósugarú rakéták nyugat-németországi állomásoztatását – mindezzel részévé vált annak a mozgalomnak, amely a német zöldpárt megalapításához vezetett.

Brandt után megváltozott a művészek-értelmiségiek és a politikai hatalom közvetlen együttműködése. E fordulat után a német értelmiség zöme olyan civil társadalomért küzdött, amely közös, univerzális értékek alapján fogékony az elnyomott jogok, elhallgatott igazságok és a megíúsított haladás mellett felhozott súlyos érvekre, s amely értelmiség az élő demokrácia motorjának tekintette magát. Ma már ez az értelmiség nem a hatalom karizmatikus képviselőiben bíz, hanem a parlamentáris demokrácia, a jogállamiság és a demokratikus civil társadalom együttműködésében.

Heinrich Böll életműve segítette ennek a demokráciát támogató civil társadalomnak a kialakításában.

Fordította: Bernáth Csilla

JEGYZETEK

- 1 Heinrich Böll: Schreiben als Zeitgenossenschaft. Gespräch mit Heinrich Vormweg. (Az író mint kortárs. Beszélgetés Heinrich Vormweggel.) Deutschlandfunk (Köln), 1982. december 15. (1. rész). Nyomtatásban lásd Heinrich Böll: Werke. Kölner Ausgabe. Hg. von Árpád Bernáth et al. Bd. 26. Hg. von Jochen Schubert. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2010. p. 260. A továbbiakban erre a kritikai kiadásra, amelynek 27 kötete 2002 és 2010 között különböző kötetgondozók közreműködésével jelent meg a KA rövidítéssel és a kötet számmal utalunk: KA 26, p. 260. Ha más módon nincs megadva, az idézeteket e jelen tanulmány fordítója ültette át magyarra.
- 2 Iltt Philipp Felsch Der lange Sommer der Theorie. Geschichte einer Revolte 1960–1990. (München 2015) (Az elmélet hosszú nyara. Egy lázadás története 1960–1990) c. művére utalok. Ebben a történelemelméleti művében Felsch leírja, hogyan lett az „elmélet” az 1960–1980-as politikai mozgalom intellektuális formájává. Felsch nem tárgyalja azt a tényt – s ezt kritikusai megemlégették –, hogy az elmélet, amelynek feladata gyakorlati útmutatást adni, megalkotta ugyan a közösség utáni vágyat, de az egymással versengő elméletek hatására egymással ellenségeskedő csoportok keletkeztek.
- 3 Az elmélet mint életforma így egyidejűleg vált a lázadás gesztusává és az ellenségeskedés és mélységes bizalmatlanság kiindulópontjává.
- 3 Adásba került 1970. december 29-én a Hessischer Rundfunk 2. programjában; nyomtatásban megjelent Alexander Mitscherlich/Gert Kalow (Hgg.): Hauptworte – Hauptsachen. Zwei Gespräche: Heimat – Nation. Nation ein überholter Begriff? (Főnevek – fő dolgok. Két beszélgetés: Haza – nemzet. Nemzet mint elavult fogalom?). München: Piper, 1971. pp. 11–56. – Ezt az adatot a szegedi Böll-kutató és a Böll kritikai kiadásban szerkesztőként résztvevő Bernáth Árpádnak köszönhetem.
- 4 Böll nyilván látta az intellektuális Nyugathoz kapcsolódás értékét, de nem volt elfogult Nyugatbarát vagy az Európai Unióra szűkített Európa élharcosa – európai volt, és ezért mindig érdekelték a közép- és kelet-európai emberek. Problémáik és szükségleteik számára konkrétumok voltak, és segítettek, ahol tudott – nem vetített ki rájuk kozmopolita ábrándokat (mint például Németország ön-megszüntetését az Európai Unió keretein belül).
- 5 Magyarul: Anekdota munkamorál csökkentésére. Ford. Rayman Katalin. In: Heinrich Böll: Mifelénk. Budapest: Gondolat, 1969. pp. 84–87.
- 6 Böllnél az ipari társadalmat képviselő értetlen tu-
- rista és a romantikusan ábrázolt halász (hanyagul cigarettázva fekszik a tengerparton) közvetlen ellentétet képeznek. Ez az ellentét akkor lenne közvetett, ha a turista rájönne, hogy a halász nem akar többet dolgozni annál, mint ami a szükségleteit fedezi. Még pontosabban kifejeződik mindez Max Horkheimer aforizmájában, ahol leírja megérkezését egy olasz kikötővárosba: hív egy biciklitaxit, hogy a hotelbe vigye. „Már ettem”, válaszolja elutasítón a napon sütkérező vezető. Horkheimer alighanem káromkodott, amikor gyalogolnia kellett a hotelig.
- 7 Heinrich Böll: Frankfurter Vorlesungen. In: Heinrich Böll, Heimat und keine. Schriften und Reden 1964–1968. München: dtv, 1985. p. 42.
- 8 Frankfurter előadások. [Részletek.] Ford. Nemeskürty István. In: Heinrich Böll: Mifelénk. p. 258.
- 9 A fogyasztás szabadsága a szabadság eltűnésének egy állomása – ebben Böllnek igaza van. Azt azonban nem hiszem, hogy a fogyasztás – ipari elhasználódás – emberek ipari megsemmisítése összefüggő asszociációs lánc lenne.
- 10 Heinrich Böll: Csoportkép hölgygel. Ford. Bor Ambrus. Budapest: Magvető, 1971. p. 216.
- 11 Heinrich Böll: Georg Büchners Gegenwärtigkeit. Rede zum Büchner-Preis, gehalten am

- 21.10.1967 in Darmstadt. (Georg Büchner jelenlétlensége. Beszéd a Büchner-díj átvételekor 1967. október 21-én. In: KA 15, p. 321.)
- 12 KA 15, p. 326 k.
- 13 Walter von Rossum: Wiederbegegnung mit Heinrich Böll. „Gruppenbild mit Dame“ ist in der Kölner Ausgabe erschienen. (Újbóli találkozás Heinrich Böll-lel. A „Gruppenbild mit Dame“ megjelent a Kölni kiadásban. Lásd: Deutschlandfunk, 2006. január 8. http://www.deutschlandfunk.de/wiederbegegnung-mit-heinrich-boell.700.de.html?dram:article_id=82564, – 2017. november 15.
- 14 A rövidítés feloldásáért Bernáth Árpádnak tartozom köszönettel.
- 15 A demokrácia mint életforma elméletét John Dewey filozófus dolgozta ki az Egyesült Államokban. Németországban az ő követői közül kerültek ki a széles körben visszhangra talált iskolareformerek, akik kísérletek sokaságával alakították ki a demokratikus iskolákat és bennük a demokratikus cselekvés lehetőségét.
- 16 Erről van szó a 18. és 19. század minden fejlődésregényében. Böll a *Csoportkép hölgygel* c. regényében új, dialektikus megfogalmazást keres az emberi önmegvalósításra a fasizmus és az ipari társadalom keretében.
- 17 A liberális társadalom társadalmi-gazdasági előfeltétele, hogy a haladásra és az előrejutásra tett ígéretek bizonyos mértékig beválthatók legyenek. Ez az alap gondolata Albrecht Koschorke „Populisten und Liberale” című előadásának, amely a „Wettbewerb der Narrative: zur globalen Krise liberaler Erzählungen” „A narratívák versenye: a liberális elbeszélés globális válsága” című, Heinrich-Böll-Stiftung és a Goethe-Institut 2017 márciusában tartott konferenciáján hangzott el: <https://www.youtube.com/watch?v=jYSWycy3Z3I&index=2&list=PLQoUnPhwq7czu0NvkyQbpdjY-wh7-42Mp>, 2017. november 15.
- 18 Jean Paul Richter: Vorschule zur Ästhetik (1804), S 33 (<http://gutenberg.spiegel.de/buch/-3210/19>), 2017. november 15.
- 19 Frankfurter Vorlesungen, I.m. p. 84.
- 20 Ma, az Európai Unió közép- és kelet-európai bővítése után ismét találkozunk bizalmatlansággal és kozmopolitizmussal – az új tagállamok lakosságának bizalmatlanságával egy hiteltelen, be nem tartható kozmopolitizmussal és az azal az erkölcsi göggel szemben, ami az Európai Unió nyugati részéből feléjük árad. Az Európai Unió nyugati fele és az új közép- és kelet-európai tagállamok közötti új keletű feszültségeket kritikusán elemzők ezt a morális beképzeltséget abban a kísérletben vélik felfedezni, amivel előbbiek a német kozmopolita „Welcome”-kultúrával akarnak mindent egyenlővé tenni. Ez a valóságban azon az idealisztikus elképzelésen alapszik, hogy a „keleti és déli menekülteket” mint a „másság” megtestesítőit diszkurzív és paternalisztikus módon lehet ellenőrizni. Ha például egy hasonló menekültáradat indult volna el, mondjuk, Ukrajnából, akkor a Nyugat sokkal visszafogottabban reagált volna – mondják a nyugati paternalizmus bírálói. Az európai Kelet túl közel van, semhogy sok lehetőséget kínálna a kozmopolitizmus önmagát-ünnepelésének. Lásd: Osteuropäische Identität – die Eingeklemmten („Kelet-európai identitás a szorításban”). Michael Martens interjúja Ivan Krasnev (Szófia) és Oliver Jens Schmitt (Bécs) kutatókkal. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2016. május 25.
- 21 Heinrich Böll: Csoportkép hölgygel. Ford. Bor Ambrus, Budapest: Magvető, 1971. p. 400.
- 22 I.m. p. 404.
- 23 Lásd Heinrich Böll: Camus-Statement (Nyilatkozat Camus-ről). 1970. In: KA 16, pp. 278–279.
- 24 Heinrich Böll: Will Ulrike Gnade oder freies Geleit? (Kegyelmet kíván-e Ulrike, vagy korrekt eljárást?) In: Der Spiegel, Jg. 26, Nr. 3. 1972. január 10. pp. 54–57. Lásd még eredeti címén: Soviel Liebe auf einmal. Will Ulrike Meinhof Gnade oder freies Geleit? (Egyszerre mennyi szeretet. Kegyelmet kíván-e Ulrike Meinhof, vagy korrekt eljárást?) In: KA 18, p. 41–49. Az „egyszerre mennyi szeretet” utalás volt az írásban kritizált Bild-Zeitung karácsonyi rovatára, amelyben jótékony adakozókat soroltak fel. Lásd: KA 18, p. 454. Az idézet helye: KA 18, p. 47.
- 25 KA 18, p. 48.
- 26 KA 18, p. 44.
- 27 KA 18, p. 42.
- 28 Más vonatkozásban ugyanezt a magatartást bírálta a német szélsőbaloldaliaknál. Lásd: Eine Brücke, die ich nicht betrete. (Egy híd, amelyre nem lépek.) In: Extra-Dienst (Berlin) – Jg. 7, Nr. 63. (1973. augusztus 7.), p. 15–16. Az írás válasza Peter Schüttnek, a német kommunista párt (DKP) elnökségi tagjának Böllhöz intézett nyílt levelére. A teljes szöveg és az írótatással folytatott polémia megtalálható: KA 18, pp. 227–229. és KA 18, 629–631.
- 29 Heinrich Böll: Gefahren von falschen Brüdern. (A hamis testvériség veszélye.) In: Heinrich Böll, Gefahren von falschen Brüdern. Politische Schriften. München: dtv, 1980. p. 16.
- 30 Lásd ehhez és a következőkhöz Ulrich Greiner szép cikkét: Die Vorzüge des Elfenbeinturms. Über Literatur und Engagement. (Az elefántcsonttorony előnye. Irodalomról és elkötelezettségről.) Merkur Jg. 51, Nr. 587, 1997, pp. 1093–1104.
- 31 Heinrich Böll az *Entfernung von der Truppe* (El a csapatától) c. 1964-es elbeszélésében elhatárolódott minden párttól és pártszerű alakulattól. Számára az író függetlenség volt a legfontosabb, ami persze nem zárta ki bizonyos szövetségeket, sőt a liberalitás védelmében még pártokkal kötött szövetségeket sem.

Dr. Andreas Poltermann (1951, Wiesbaden): a göttingai egyetemen folytatott germanisztikai, filozófiai és politológia tanulmányokat. 1972–1996 között a germanisztikai intézet munkatársa volt. 1996-tól politikai pályára lépett: az alsó-szászországi tartományi parlamentben segítette a Zöldek frakcióját. 1998-ban az újonnan alapított Heinrich Böll Alapítvány munkatársa lett. 2009-től mint osztályvezető felügyelte az Alapítvány által fenntartott Kölni Heinrich Böll-kutatóhelyet, amely részt vett az író műveinek kritikai kiadásában. 2012–2016 között az Alapítvány belgrádi irodáját vezette. Nyugdíjazása után két terület kutatásának szenteli magát: az Európai Unió bővítéseinek lehetőségeit méri fel az Unió rendkívül labilis állapotában, és hozzá szeretne járulni Heinrich Böll műveinek mélyebb megismeréséhez.

Bernáth Csilla: lexikográfus, fordító, a Szegedi Tudományegyetem Német Nyelvészeti Tanszékének nyugalmazott oktatója.